

OCR-läst ur Nordisk Historia 1948
av Börje Sandén UKF
Artikeln är ej reviderad
samma som ursprungsåret 1928

De gamle nordbornas väderstrecksbegrepp tryckt:
Scandia 1, 1928.

De gamle nordbornas väder-
strecksbegrepp. Scandia 1928
av Lauritz Weibull

Det sätt, på vilket man i våra dagar betecknar de fyra väderstrecken, är som var man vet, beroende av solens ställning på himlavalvet. Öster är den punkt vid horisonten, där solen går upp vid dagjämningen, i mars och september, väster den punkt mitt emot, där solen går ned vid samma tid. Vi kallar söder den riktning, i vilken solen befinner sig, då den står som högst på himlavalvet, norr den motsatta riktningen. Dessa beteckningar går tillbaka till mycket gammal tid. De möter redan i de äldsta skriftkällorna från länderna vid Medelhavet och öster därom.

Den fråga som ställer sig är: har detta orienteringssätt redan från början varit det orienteringssätt, som varit det brukliga i Norden?

Redan den store språkforskaren Rasmus Rask och efter honom andra har i äldre nordiska skriftkällor ansett sig kunna iakttaga en orientering, som avviker från den vanliga. De har även sökt en förklaring till denna. Förklaringen har de funnit i rent geografiska, speciellt norska förhållanden. Några egentligen fasta resultat har emellertid ännu inte vunnits.

Föreliggande undersökning har till uppgift att genomgå det bevarade materialet. Den vill söka konstatera, om den avvikande orienteringen verkligen förefunnits och om så är, hurudan den varit och grunden till densamma.

I

Då det gäller att fastställa, var nordbon i gammal tid förlade de fyra väderstrecken, har forskningen lämpligen att taga sin utgångspunkt i Vikingatidens skriftkällor, närmare bestämt skriftkällorna från 800-talets sista årtionden.

Sagesmännen är två: en norman, Ottar, Othere, och Alfred den store, konungen av England.¹

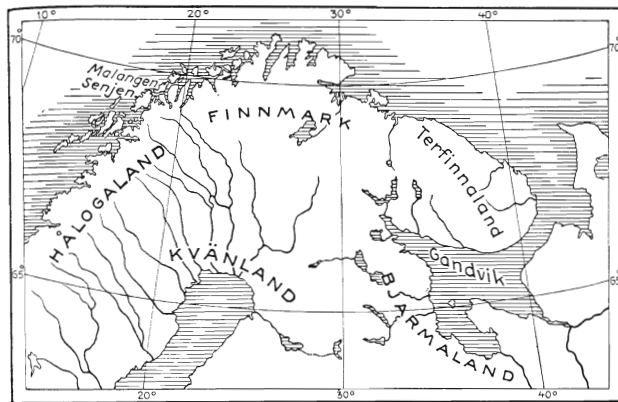
¹ Texterna i King Alfred's Orosius, ed. Henry Sweet, 16. — Jmfr Rasmus Rask,

Ottar var en man från det nordliga Norge. Han bodde nordligast av normän, i Hålogaland, på den norra kanten vid Västerhavet. Men landet sträckte sig, säger han, långt längre mot norr. Ödemarksländ, karakteriserar han. Endast här och var höll det finnar till, om vintern för att jaga, om sommaren för att fiska i sjön. Ottar var rik på renar; han hade 600 tama renar; tog därtill skatt i hudar, dun, fiskben och skeppståg av finnarna. På sina sjöfärder kom han en gång till kung Alfred. Han förde med sig till denne kostbara valrossständer. Och han berättade i det sammanhanget för konungen om en annan färd, som han företagit. Kung Alfred lät uppteckna vad han berättade.

En gång, berättade han, ville han undersöka, hur långt landet sträckte sig i norr och om någon människa bodde norr om ödemarken; han ville också undersöka valrossjakten i de trakterna. »Till den ändan» — heter det — »reste han rätt norrut längs landet och hade hela tiden det öde landet på styrbord och rum sjö på babord i tre dagar; då var han så långt i norr som valfångarna någonsin far. Därefter drog han vidare mot norr så långt som han kunde segla på ännu tre dagar. Där böjde landet sig mot öster eller också gick havet in i landet, han visste icke vilket. Men det visste han, att han däruppe bidade på västlig eller svagt nordlig vind, varefter han seglade därifrån i öster utmed landet, så långt han kunde segla i fyra dagar. Då fick han bida där efter full nordanvind, ty landet böjde sig där mot söder eller havet gick in i landet, han visste icke vilket. Sedan seglade han därifrån mot söder utmed landet, så långt han kunde segla i fem dagar. Då låg där en stor älv uppe i landet. Och de drog upp i älven, ty de tordes icke segla vidare för ofred, eftersom landet var bebott på andra sidan älven».

Det har redan framhållits, att Ottar bodde i Hålogaland, nordligast av normän; norr därom var ödemarken. I Ottars tid synes den fasta bebyggelsen i det nordliga Norge ha sträckt sig ungefär till åarna Senjen och Malangen, något söder om det senare Tromsö. Här i den nordligaste delen av Hålogaland har utgångspunkten varit för Ottars färd. I två gånger tre dagar seglade han rätt norrut

Samlede Afhandlinger I, 337, 348, 349; Gustav Storm, Om Opdagelsen af »Nordkap» og Veien til »det hvide Hav», Det norske geografiske Selskabs Årbog V (1893—1894), 92; Fridtjof Nansen, Nord i Tåkeheimen, 130.

Nordskandinavien och Vita havet

längs landet. Kartan visar, att detta norr är vårt nordost. På sjätte dagen nådde han Norges nordspets. Ty därefter böjde sig landet, säger han, mot öster eller gick havet in i landet. Detta öster är vårt sydost. Efter ännu fyra dagars seglats böjde sig landet mot söder eller gick havet in i landet. Ottar har nu varit vid inloppet till det Vita havet, en 6 å 700 kilometer från Nordkap. När han här seglade mot söder utmed landet, har det varit mot vårt sydväst.

Uppgifterna av den andre sagesmannen, kung Alfred, återgår, även dessa, otvivelaktigt till nordisk källa. De är bevarade i ett tillägg, som konungen gjort till sin angelsachsiska översättning av Orosius latinska världskronika. Tillägget innehåller en redogörelse för folken i Germanien och deras boplatser. Kung Alfred fördelar här danerna på två grupper: syddaner och norrdaner. Det är av sammanhanget tydligt, att syddanerna är danerna på Jylland. Det heter nu: »Norr om syddanerna är den havsbukt, som man kallar Ostse och nordost om dem norrdanerna dels på fasta landet och dels på åarna; och öster om dem är obotriterna och söder om dem är utloppet av floden Elbe och en del av gammalsachsarna». Hela orienteringen här innebär en förskjutning. Norr är förlagt i vårt

nordost, nordost i vårt öster, öster i vårt sydost, söder i vårt sydväst. Förskjutningen är iakttagbar runtom hos Alfred. På sydkusten av Östersjön bor enligt honom ett folk osti med havet väster om burgenderna, bornholmsborna, norr om sig; dessa osti bor öster om norddanerna. Kvænland är hos Alfred Finland. Svéon, svenskarna, har det norr om sig.

Undersökningen av de båda skriftkällorna, Ottars färdebeskrivning och Alfred den stores geografiskt-etnografiska framställning, har sålunda gett samma resultat. Väderstrecksbeteckningarna är inte de nuvarande. De har flyttats ett gott stycke i den riktning, som klockvisaren flyttar sig. Norr är närmast nordost, söder sydväst.

II

Från 900-talet saknas, såvitt känt, vägledande skriftliga uppgifter för undersökningen av de gamle nordbornas väderstrecksbegrepp. Men från slutet av 1000-talet, 1070-talet, föreligger en källa av så mycket större betydelse, Adam av Bremens Nordensbeskrivning.²

Adams verk innehåller talrika väderstrecksuppgifter. Då det gäller att ur orienteringssynpunkt vetenskapligt utnyttja dessa, måste man emellertid, i motsats till vad hittills skett, hålla klart för sig, att inte alla låter utnyttja sig för ändamålet.

»För den som passerat danernas öar», säger Adam på ett ställe, »öppnar sig en ny värld i Sverige och Norge, tvenne riken i norr av oerhörd utsträckning, men hittills så gott som okända för vår jordkrets».³ Adam är ifråga om denna nya värld den förste vetenskaplige pionjären. Men själv har han aldrig varit i dessa trakter. Han skriver på grundval av de upplysningar han fått av kunnige män, »periti locorum». Och när han återger vad han på denna väg fått veta, harmoniserar han detta för de delar av verket, som det här gäller, med utsagorna i de litterära arbeten, som ävenledes stått honom till buds. Senklassiska författare som Solinus, Martianus

² Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, ed. Bernhard Schmeidler, 226. Jmfr särskilt A. A. Björnbo, Adam af Bremens Nordensopfattelse, Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1909, 120.

³ Adam IV, 21.

Capella, Orosius har starkt påverkat. Men framför allt har en uppgift, som Adam fann i Einhards Karl den stores biografi, blivit av avgörande betydelse för orienteringen hos honom. Uppgiften citeras flera gånger.⁴ I denna låter Einhard Östersjön, det baltiska havet, gå från väster rakt i öster. Svenskarna, säger han, bor på detta havs norra sida.⁵ Adam har gjort denna uppgift till sin utan att tilltro sig någon ändring. I överensstämmelse därmed lägger han land för land, område för område på andra sidan Danmark bredvid varandra från väster till öster. Redan uppgiften om Skånes läge i förhållande till Sverige är här karakteristisk. »Skåne är», säger han, »omgivet av hav på alla sidor, utom att en landresa i öster förbinder det med Sverige och skiljer detta från Danmark».⁶ Helhetsbilden blir på detta sätt ur orienteringssynpunkt ren konstruktion. Endast undantagsvis spårar man en primär orienteringsuppgift bakom. Det säges om Birka, att »det ligger mitt emot slavernas stad Jumne».⁷ Mitt emot avser i ett sammanhang som detta, på ett avstånd som här, rätt väderstreck. Uppgiften vill ha sagt, att Birka i Sverige, ett land som enligt Adam sträcker sig från väster till öster, ligger rakt norr om Jumne. Här sålunda norr närmast i vårt nordost, med andra ord i samma bemärkelse som hos Ottar och Alfred den store.

Vad man, då det är fråga om en undersökning av de gamle nordbornas väderstrecksbegrepp, har att hålla sig till är Adams framställning av Jylland och de danska öarna.

Adam har om Jylland uttrycket, att det från Ejder sträcker sig i sin längdriktning mot norr och att när man färdas upp genom Jylland till Fyen, man har vägen i detta väderstreck. Färdas man vidare över Fyen till Själland, har man östersolen i ansiktet. Adams övergångsställe är farvattnet vid Sprogö. Sju smärre öar, säger han, ligger i Fyens närhet. Han nämner av dem Møen, Femern, Falster, Låland, Langeland. Dessa öar förlägger han sydost om Fyen.⁸ Det

⁴ Dess betydelse har inte insetts ens av Björnbo. Jmfr Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1909, 154, 158, 153, 224.

⁵ Adam II, 19; IV, 10, 12.

⁶ Adam IV, 7.

⁷ Adam IV, 20.

⁸ Adam IV, 1, 4, 16.

kan här inte vara något tvivel: Adams väderstrecksbeteckningar för Jylland och Fyen stämmer med de nuvarande.

Man har emellertid i Adams beskrivning av Danmark inte väl hunnit över till Själland, förrän en förändring inträder. Själland, som man far igenom på en natt, berättar Adam, »har i väster Jylland, staden Århus, Ålborg och Vendsyssel, i norr, där Själland ligger öde, nordmannahavet, i söder åter det nämnda Fyen och det slavoniska havet; i öster ligger det mitt över en udde av Skåne, där staden Lund är belägen.»⁹ Orienteringsuppgifterna för norr och öster är för allmänt hållna för att några slutsatser skall kunna dragas av dem. Men väster om Själland ligger enligt Adam Århus, Ålborg och Vendsyssel. Här är väster förlagt upp i vårt nordväst. Och söder om Själland ligger hos Adam, tagna under ett, Fyen och det slavoniska havet. Söder är här vårt sydväst. Det är alldeles samma sätt att beteckna väderstrecken, som tidigare mött i de äldre källorna och som återfinnes även i fråga om Birka och Jumne.

Motsägelserna hos Adam i hans framställning av länderna väster och öster om Stora Bält är ofrånkomliga. De får sitt markantaste uttryck i påståendet på det ena stället, att när man färdas över Fyen till Själland, man färdas mot öster, på det andra att Själland har Fyen söder om sig. Uppgifterna står alldeles oförmedlat. De är införda i två kapitel intill varandra.

III

Från århundradet efter Adam, otvivelaktigt 1100-talets slut eller 1200-talets början, föreligger tvenne geografiska beskrivningar av nordiskt ursprung, innehållande orienteringsuppgifter. Den ena: den Danmarksbeskrivning, som ingår i sagan om Knutsättlingarna, Knytlingasagan. Den andra: en beskrivning över jordkretsen. Båda är skrivna på isländska.

Knytlingasagans Danmarksbeskrivning ger starkt pointerade orienteringsbestämmelser. Limfjorden, heter det, är en stor fjord och vida frejdad. Den går från norr till söder. Väster om Limfjorden är det rike, som kallas Vendilskage. Det sträcker sig upp mot norr. Norr om Själland är Öresund. Och norr om Öresund ligger Skåne

⁹ Adam IV, 5.

och Halland. Samsö, som är under biskopen i Århus, Läsö, som är under Viborgs biskop, ligger båda väster om Fyen. Och öster om Skåne, ute i havet, är Bornholm.¹⁰

Som man ser: en konsekvent, efter en och samma grund genomförd orientering. Denna orientering är inte nutidens. Vendsyssel ligger enligt Knytlingasagan väster om Limfjorden; landets längdriktning går mot norr. En blick på kartan visar, att detta norr är det norr, i vilket Ottar seglade från Senjen och Malangen till Norges nordspets. Norr om Själland ligger i Knytlingasagan Öresund, norr om Öresund Skåne och Halland. Orienteringen är här densamma som då Adam lägger Fyen och det slavoniska havet söder om Själland. *Själland*

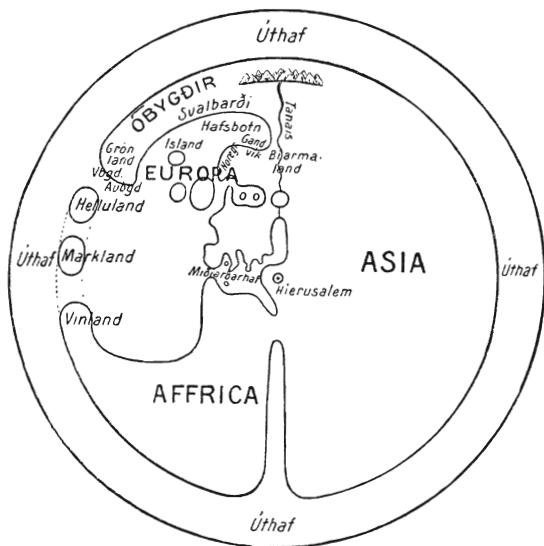
Den isländska beskrivningen på jordkretsen kan endast förstås mot bakgrunden av den medeltida kartbilderna över världen.

Denna kartbild är till sitt ursprung de romerska kartografernas. Jordens fasta krets, »orbis terrarum», tecknas i det närmaste rund. Världsfloden, Oceanus, sluter sig som ett brett bälte omkring den. Medelhavet är jordcirkelns radie mot väster; radien mot norr utgöres av det ægeiska havet och de vatten, som fortsätter detta, längst i norr sagofloden Tanais; radien mot söder är Nilen. Den östra delen av jordkretsen, hälften av denna, är Asien; fjärdedelen mellan norr och väster Europa; fjärdedelen mellan väster och söder Afrika. Sin allmängiltiga, rent schematiska utformning fick denna kartbild hos Isidorus av Sevilla. Det skedde i början av det 7. århundradet.¹¹

Så långt som latinsk, det vill säga kristen odling rådde, blev denna kartbild godtagen. Den nådde även till Island. Men med upptäckten av Grönland och av vissa delar av Nordamerika: Helluland, Markland, Vinland det goda, kom kartbilderna här i konflikt med erfarenheten — alla visste de uppe på Island, att på andra sidan världsfloden, Ishavet och Atlanten, låg stort land. Isländarna vågade emellertid lika litet som Adam något fullständigt brott på de härskande föreställningarna. Men skarpt logiskt lagda som de var, löste de konflikten rationellt. Man har väl rätt att säga: genialt. Hur det

¹⁰ Knytlinga saga kap. 32. Jmfr Finnur Jónsson, Det Kongel. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, Hist. og filos. Afd. VI: 6, 1, s. 35, och Björnbo, Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1909, 224 samt Meddelelser om Grönland XLVIII, 82.

¹¹ Jmfr Orosius kartbild vid s. 48.

Jordens krets enligt isländsk uppfattning. Efter A. Bjørnbo

skedde har Gustav Storm mäterligt uttrett.¹² De bibehöll den runda fastlandscirkeln; de bibehöll världsloden därutanför. Men de låt en väldig landbåge gå ut från det nordliga Ryssland och svänga från norr ned i väster. På denna landbåge lade de Grönland och på andra sidan detta och ett nytt Gibraltarsund Helluland, Markland, Vinland det goda. Det senare gjorde de gärna landfast med Afrika. Och innanför denna landbåge blev så Ishavet och Atlanten till en enorm inbuktning av den stora floden kring jordkretsen.

¹² Gustav Storm, Ginnungagap i Mythologien og i Geografien, Arkiv för nord. filologi VI, 340, och Columbus på Island og vore Forfædres Opdagelser i det nordvestlige Atlanterhav, Det norske geografiske Selskabs Årbog IV (1892—1893), 77. Jmf. Bjørnbo, Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1909, 229, och Meddelelser om Grønland XLVIII, 84.

Man frågar sig nu: hur är i den isländska beskrivningen på jordkretsen orienteringen från norr ned i väster? »Norr om Norge», heter det, »är Finnmarken. Därifrån böjer landet mot nordost och så mot öster, tills man kommer till Bjarmaland».¹³ Det är lätt att se: väderstrecksbeteckningarna är desamma som hos Ottar. Beskrivningen fortsätter: »Från Bjarmaland går det obebodda land längs nordkanten, tills Grönland tager vid. Söder om Grönland är Helluland, så är Markland; därifrån är det icke långt till Vinland det goda, som somliga tror går ut från Afrika».¹⁴ Söder är här vårt sydväst. Även här sålunda orienteringen i enlighet med den orientering, som tidigare mött på nordisk grund.

För den allmänna, utomnordiska delen av den isländska beskrivningen av jordkretsen ligger till grund en latinsk text, som vid närmare undersökning visar sig vara hämtad från Isidorus av Sevilla. Asien sträcker sig hos Isidorus från söder (a meridie) upp i norr (usque ad septentrionem), Europa från norr till väster (ad occidentem), Afrika från väster till söder. Isländaren ändrar utan vidare detta latinska norr till nordost, söder till sydväst, väster till nordväst.¹⁵ Man har aldrig förstått detta. Men sammanhanget måste vara följande. Det har för den isländske författaren stått klart, att det fanns två olika sätt att beteckna väderstrecken, ett inländskt och ett främmande. Hans verk är ett rent kompilationsarbete. När isländaren kompilerade, har han inte känt, varifrån hans förlaga stammade, utan tagit de beteckningar han förefann för att vara de inländska. Dessa inländska beteckningar har han därefter utan vidare översatt till de främmande. På detta sätt har kartbilden kommit att förvirras starkt över i klockvisarens riktning. Från isländarens utgångspunkt rätt så naturligt. För oss en illustration på det säregna sätt, varpå man i Norden förlade de fyra väderstrecken.

IV

De nordiska uppgifterna från de sista årtiondena av 800-talet fram till omkring år 1200 är genomgångna. Det har därvid nåtts ett

¹³ Alfræði íslenzk, udg. ved Kr. Kaalund I, 11, 12.

¹⁴ Smst., 12. Jmf. Isidori Etymologiæ XIV, 2, 2.

¹⁵ Alfræði íslenzk, 8, 10. Jmf. Isidori Etymologiæ XIV, 2, 2.

fast resultat. Vi har i dessa uppgifter mött en speciellt nordisk orientering. Väderstrecksbeteckningarna är skjutna åtskilliga grader över från norr mot öster, från söder mot väster. Gradtalet är genomgående omkring 45.

Endast på ett ställe har en avvikelse mött. Beteckningarna ifråga om Jylland och Fyen hos Adam var till skillnad från de andra vetenskapligt brukbara beteckningarna hos honom i överensstämmelse med de nu gängse. Vilken är förklaringen?

Om de väderstrecksbeteckningar, som rädde i det romerska kejsarriket, kan inte råda något tvivel: väderstrecken har här varit förlagda på alldeles samma sätt som i nutiden. Dessa romerska väderstrecksbeteckningar blev den kristna kyrkans. Steg för steg erövrade denna kyrka den germanska världen. Dess tidigaste utpost mot den skandinaviska Norden blev ärkebiskopsdömet Hamburg-Bremen. Det var som emissarie för detta som mäster Adam i senare hälften av 1000-talet kom till Danmark. Jylland och Fyen låg Bremen närmast; de sydländska väderstrecksbeteckningarna är här i Adams beskrivning tillämpade.¹⁰ Adam var här ännu i Europa. Där de sydländska väderstrecksbeteckningarna slutar, slutar Europa. På andra sidan Stora Bält vidtog barbarernas värld.

Förklaringen på de divergerande orienteringssätten hos Adam ligger här. Men här ligger också förklaringen till den avlösning av det gamla nordiska orienteringssättet, som så småningom skedde.

Denna avlösning har skett vid olika tider i olika delar av Norden, men den har inom vetenskapligt orienterade kretsar i stort sett hållit jämna steg med den kristna kulturens frammarsch. Tidigast genomfördes förändringen i det södra Skandinavien. Vid början av 1100-talet upphörde Hamburg-Bremen att vara det kristna Nordens medelpunkt. Medelpunkten blev förlagd till Lund. Omkring år 1140 uppgjordes här den första världskartan i Norden. Denna blev helt

¹⁰ Det följer av de här konstaterade orienteringsförhållandena hos Adam att den karta över Norden, som på grundval av Adams text med beundransvärd precision tecknats av Björnbo (Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1909, pl. 1) inte kan vara riktig i alla dess delar. Redan 1910 förelade förf. Björnbo sin här framsatta uppfattning om de gamle nordbornas väderstrecksbegrepp. Björnbo har senare (Meddelelser om Gronland XLVIII, 82) medgivit såsom »ikke usandsynligt», att när Adam lade Själland så avvikande som han gör för nutida betraktelsesätt, detta kan ha haft sin grund i ett nordiskt orienteringssätt.

och hållet kristet orienterad.¹⁷ Hos Saxo når, tre fjärdedels århundrade senare, den äldre kristna kulturen i Norden sin rikaste litterära utveckling. I den Nordensbeskrivning, som företalet till hans Gesta Danorum innehåller, ligger Fyen öster om Jylland, Själland öster om Fyen, Skåne öster om Själland.¹⁸ Orienteringen är även annorstädes i enlighet härmed. Genombrottet är fullständigt. I Norge och på Island möter något senare de nya väderstrecksbegreppen. Den isländska världsbeskrivningen visar här en om också missförstådd ansats. I sagalitteraturen skönjer man sida om sida med dessa väderstrecksbegrepp länge relikterna av de gamla.

Detta om tidens vetenskapliga litteratur. Men intet tvivel: ute bland befolkningen, inte endast i avlägsnare bygder, utan runt om i Norden, har de gamla väderstrecksbegreppen levat oändligt mycket längre. De lever ännu den dag i dag. Frågar man en jämtländsk bonde, var norr ligger, händer det, att han pekar mot nordost. Hans fader och förfäder lade norr där. Och där menar han fortfarande, att norr ligger.

Vi griper här de sista länkarna i en kedja, som vi följt tillbaka till normannen Ottar, då han som den förste, i det 9. århundradet, rundade Nordkap och seglade in i det Vita havet.

V

Den fråga, som möter på denna punkt av undersökningen, är frågan: låter det sig göra att gå längre tillbaka i tiden?

De äldsta hittills begagnade skriftkällorna för fastställande av orienteringen i Norden härrörde från 800-talets slut. Men en ännu äldre — och vida äldre — skriftkälla, innehållande orienteringsuppgifter, existerar. I belysning av det resultat, som nu nåtts, torde denna källa låta sig förstå på helt annat sätt än tidigare.

Vid mitten av det andra århundradet efter Kristus levde och skrev i Alexandria Klaudios Ptolemaios. Med honom nådde den klassiska fortidens geografiska vetenskap i viss mån sin höjdpunkt. I sitt stora verk Geographikæ hypthægesis gav han en sammanfattande

¹⁷ Lauritz Weibull, Dansk Hist. Tidsskr. VIII, 170; Björnbo, Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1909, 188.

¹⁸ Gesta Danorum, ed. Müller-Velschow I, 10.

tabellariskt uppställd beskrivning av hela den då kända världen. Verket vilar, efter Ptolemaios egen utsago, väsentligen på ett nu förlorat arbete av Marinus från Tyros. Den kartografiska framställningen är projektiv med konvergerande meridianer; bredd- och längdgrader, vunna från fasta utgångspunkter, anges genomgående. Ptolemaios ägnar i detta verk ett särskilt kapitel åt Storgermanien. Han framställer här Östersjön som en öppen inbuktning i jordkretsen av den stora nordliga oceanen. Denna inbuktning begränsas i väster av den kimbriska halvön och omsluter de av Ptolemaios så kallade Scandiaöarna. Dessas antal anges till fyra, tre smärre i väster, en östlig, den största. Den kimbriska halvön är Jylland. Scandiaöarna är de danska öarna med Skåne, det senare ett område, inom vars gränser Ptolemaios förlägger befolkningselement från olika delar av den skandinaviska halvön.¹⁹

Enligt Ptolemaios ligger den kimbriska halvöns fotända mellan 32. och 35. längdgraden, dess östligaste punkt i norr på 40. längd-

¹⁹ Claudii Ptolemæi Geographia 1. 1, ed. C. Muller, lib. 2, cap. 11: 16. Jmf. Monumenta Germaniæ historica. Auct. antiq. V: 1, 54 (Jordanes). — Av de folk Ptolemaios omtalar på den stora Scandiaön, låter han Levonoi (Λευῶνοι; var. Λευῶνα, Λεγῶνα) bebo den mellersta delen av ön. Man har ömsom ansett detta folknamn för en förvrängning av sveonoi, ömsom placerat folket levonoi i Östergötland, »där Ljuna by (nära Mjölby) kanske ännu bär deras namn» (jmf. J. V. Svensson, Namn och bygd VII, 3, 5, 12, 13, och Kemp Malone, The American Journal of Philology XLV, 365), slutligen också i Ljunits härad, »vilket är beläget i mitten av det sydskånska kustområdet» (E. Wadstein, Minneskrift utgiven av Filologiska samfundet i Göteborg, 199). Men någon egentlig bevisning för det ena eller andra har man inte kunnat förebibringa. Vad levonoi avser torde emellertid paleografiskt kunna utrönas. Det är allmänt och med rätta antaget, att till grund för Ptolemaios Scandia-namn ligger namnuppgifter i latiniserad form. Kursivt skrivet med stilus har levones, som ordet på latin bör ha varit, i Ptolemaios tid gärna utseendet:

ⱮⱮⱮⱮ

På samma sätt skrivet ter sig sveones:

ⱮⱮⱮⱮ

Det kan väl knappast vara tvivel, att levonoi måste ha sin förklaring i en paleografisk missuppfattning och att levonoi är sveonoi, svearna, det folk som verkligen bodde i den mellersta delen av den skandinaviska halvön.

graden. Det följer härav, att denna halvö har sin längdriktning någonstädes närmast mot nordost. Om den östligaste och största Scandiaön, Skåne, åter heter det, att den är belägen mitt emot Weichsels mynningar (κατὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Οὐιστοῦλα ποταμοῦ). Mynningarna ligger på 45. längdgraden, och på samma längdgrad rakt norr om dem är även ön placerad av Ptolemaios. Orienteringsbestämmelserna för Jylland som för Skåne är, som det ses, genomgående felaktiga. Hur har de uppkommit och vad kan läsas ut ur dem?

Det är självklart, att när den östligaste Scandiaön, Skåne, anses ligga mitt emot Weichsels mynningar, denna ö enligt den i Ptolemaios omgivningar rådande orienteringsterminologien måste komma att bli placerad rakt norr om mynningarna. Enligt nordisk orienteringsterminologi är emellertid »mitt emot», det vill i detta sammanhang säga i rätt väderstreck, här inte vårt norr, utan måste i stället vara vårt nordväst, där nordborna lade väster. Scandiaöns verkliga läge i förhållande till Weichselmynningarna är detta. Det är också alldeles tydligt, att förklaringen till den felaktiga placeringen av ön hos Ptolemaios är den nära liggande, att sydlänningen tagit en nordisk beteckning för att vara sydländsk. Den kimbriska halvön åter är hos Ptolemaios orienterad i en riktning, som enligt nordisk terminologi är nordlig. Ptolemaios verk är från början till slut komplicerat samman av spridda uppgifter. Här har tydligen den uppgift som förelegat, alldeles motsatt, varit en uppgift med sydländsk orientering, men denna uppgift på dess väg från Norden till södern missuppfattats för att vara nordisk. Förhållandet har sin analogi i den isländska jordbeskrivningen ett årtusende senare, då en isländsk kompilator tog sydländska orienteringsuppgifter för att vara nordiska.

Förklaringen till förvirringen hos Ptolemaios är med det här sagda given. Är den riktig, involverar den, att nordbon redan i det andra århundradet av vår tideräkning haft sitt säregna orienterings-sätt. Väderstrecken har i så fall redan då av honom placerats på samma sätt som i Vikingatiden och senare.

VI

Efter de i det föregående gjorda iakttagelserna är vi framme vid problemets egentliga kärna: frågan om grunden och förklaringen till det säregna nordiska orienteringssättet.

Det är redan påpekat, att forskningen tidigare sporadiskt iakttagit vad som här konstaterats såsom regel och att den funnit förklaringen i rent geografiska förhållanden. Finnur Jónsson och Fridtjof Nansen har båda menat, att huvudriktningen av Norges strecksbeteckningarna. Denna kustlinje har ansetts gå i nordlig riktning, »landnord», ej som i verkligheten i nordostlig, och de väderstrecksbegrepp, som härflutit härav, skulle senare enligt Finnur Jónsson kritiklöst ha överförts från Norge till Island.²⁰ Den föregående undersökningen visar, att i så fall ett likartat överförande även bör ha skett till övriga delar av Norden. Förklaringen kan inte gärna vara riktig. Då man söker att nå till grunden och förklaringen till nordbornas orienteringssätt, torde man istället ha att taga hänsyn dels till vissa förhistoriska monument, dels till de äldsta föreliggande uppgifterna om de större fester, som i tidig tid firades i Norden.

De förhistoriska monument, om vilka det här är fråga, är de jordfasta monument av betydande storlek, avsedda för allmännare bruk och kultändamål, som går under namnet megalitbyggnader.

Av dessa megalitbyggnader är dösarna äldst. Deras område är inskränkt till kustlanden vid vattnen i det sydvästra Norden: Jylland, de danska öarna och Skåne, Halland och Bohuslän. I varje fall de flesta av dösarna torde tillhöra en tid, som ligger på andra sidan mitten av det 3. årtusendet före kristen tideräkning. Dösen utgöres av en kammare, bildad av stora på kant ställda väggstenar, täckta av ett eller två stenblock. Orienteringen av kammaren kan växla och är för de polygont anlagda självfallet nästan omöjlig att fastställa. Men där kammaren såsom i regel är avlång, är orienteringen sedvanligen mellan öster—söder och väster—norr. Redan detta är betydelsefullt. Huvudvikten har emellertid tydligen inte legat på detta. Kammaren är aldrig helt slutet. Den är försedd med en öppning,

²⁰ Bjørnbo, Meddelelser om Grönland XLVIII, 83.

gärna ovanför en lägre väggsten; öppningen mäter vanligen omkring en halv meter i höjd. Denna öppning ligger sedvanligen mellan öster och söder. För det övervägande antalet dösar närmast kring sydost.²¹

Den andra och yngre formen för megalitbyggnaden är gånggriften. De danska arkeologerna menar, att dessa gånggriffter — till grundformen stora rektangulära kammare, var och en med en längre gång, som utgår från ena långsidan — är byggda mellan mitten av det 3. och mitten av det 2. årtusendet före vår tideräkning. Det karakteristiska är här, att kammaren i regel har nordost-sydvästlig riktning och att gången utgår någorlunda vinkelrätt mot denna. Även här kommer sålunda öppningen mot yttervärlden att vetta närmast mot sydost.²²

Megalitbyggnadernas tid, dösarnas och gånggrifternas tid, omfattar i varje fall ett par årtusenden. Det är de årtusenden, då människorna i Norden först började att hålla boskap och först satte sina redskap i jorden för att odla den, själva den tid, då de grundläggande föreställningar, som uppbar den högre kulturen, bildades, utvecklades, stabiliserades. I denna tidiga tid lägger människan en alldeles särskild vikt vid den del av horisonten, som går från öster till söder, speciellt trakten kring sydost.

Den äldste av de författare, som har uppgifter om en i Norden firad stor fest, är den ostromerska författaren Prokopios. Uppgifterna förekommer i hans verk om de byzantinska kejsarnas fejder med goterna. Verket är skrivet i Justiniani tid, vid mitten av 500-talet. Uppgifterna återfinnes i den del, som handlar om herulernas tåg till Thule, den skandinaviska Norden, den största av alla öar ute i världslfoden, och om det folk, som bor på denna ö, thuliterna.

Varje år, berättar Prokopios, händer det däruppe något sällsamt. När det är sommarsolstånd, går solen inte ned på fyrtio dagar; hela denna tid ser man solen beständigt över jorden. Men sex månader senare, när det är vintersolstånd, ser man solen ingenstädes på ön.

²¹ Se bl. a. A. T. Madsen, Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark I—II; Sophus Müller, Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1913, 179; Hans Kjær, Vor Oldtids Mindesmærker, 38.

²² Se bl. a. A. T. Madsen, Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark I—II; Hans Kjær, Vor Oldtids Mindesmærker, 64.

Nya fyrtio dagar är den nu borta; natt ruvar över jorden. Det enda man då kan följa är månbanan och med hjälp härav fastställer man tiden. När så trettiofem dagar är till ända av denna långa natt, har man för sed att sända folk upp på fjälltopparna. Och när dessa därifrån skymtar de första solstrålarna, ger de bud till inbyggarna nedanför. Om fem dagar, låter de säga, lyser solen igen över dem. Prokopios är härmed i sin berättelse nådd fram till den stora festen. »De därnere», fortsätter han, »samlar sig då och firar, ännu i mörkret, det glada budskapets fest. Denna fest är den största av thuliternas fester». Och han tillägger: »jag tror, att fast det här är fråga om en händelse, som inträffar år för år hos dem, de likväl går omkring och ängslas, att solen en gång skall bli borta från dem för beständigt».²³

Ett halft årtusende efter Prokopios, i början av 1000-talet, skrev Thietmar av Merseburg om danernas stora fest. På Själland, säger han, ligger Leire. Där är danernas kungasäte. »Vart nionde år i januari efter den tid, då vi firar Helga tre kungars fest, samlas alla danerna dit. De offerar där till sina gudar nio och nittio människor och lika många hästar, därtill hundar och hanar, som de bär fram i stället för hökar. Det är deras fasta förvisning, att dessa offer skall tjäna dem mot underjordens väldigheter».²⁴

De fester Prokopios och Thietmar omnämner, thuliternas och danernas stora fester, faller båda kring årsskiftet; de är att betrakta som tillhörande samma festperiod. Vid denna tid ligger mörkret som tätast i Norden. Men därmed är också den tid inne, då mörkret brytes. Festerna är, som det uttryckligen framgår av berättelserna, fester för människornas frigörelse ur de mörka makternas valde.

Vid tiden för dessa fester är vintersolstånd, »solstitium hiemale». Solen står då längst nere mot sydost. Den stora, alla andra överbyggande händelsen i naturen har för nordbon varit, då solen, av vars vandring livet var beroende, vände sin bana mot norr. Den himlatrakt, där det skedde, blev för honom helig, heligare än andra. Himlatrakten är densamma som den, mot vilken megalitbyggnaderna öppnar sig. När man inne i gravkamrarnas skymning sökte fånga en stråle av ljus, var det ljuset från denna sol i sydost, samma

²³ Prokopios, Kriget mot goterna II, 15.

²⁴ Thietmar, ed. F. Kurze I, 17.

sol, åt vilken man ute i de levandes värld offrade människor och djur och till vars pris man firade den största av sina fester.

Mot bakgrunden av det här sagda löser sig problemet. Vi lägger öster i den punkt vid horisonten, där solen går upp vid dagjämningen, i mars och september. De gamle nordborna lade öster i trakten nere vid sydost, där solen går upp vid vintersolståndet. Efter denna heliga trakt orienterade de sig i den värld, som omgav dem.

De iakttagelser, som gjorts, öppnar en vidare utsikt än förr över de gamle nordbornas religiösa föreställningsvärld. Solvagnen från Trundholm, Villfarastenen och ännu andra bronsålderns minnesmärken har tidigare låtit förstå den betydelse solen hade i denna föreställningsvärld. Linjen kan nu dragas tillbaka till den tid, då de första spåren av en högre kultur skymtar, megalitbyggnadernas tid. Och samtidigt nuanceras bilden. Nordbon dyrkade solen. Men den sol han dyrkade var framför allt den sol, som bröt den långa vinter-natten och ständigt stigande höjde sig i sydost.

Kristendomen kom. Den slog nordbons religiösa föreställningsvärld i spillror. Ljuset, som på »den yttersta dagen» skall träffa de döda i deras grifter, kommer inte längre ur vårt sydost, utan ur öster. Den urgamla, på religiös grund vilande orienteringen blev omlagd. Men thuliternas och Leirefolkets midvinterfest har ingen kristendom lyckats förgöra. Den firas ännu vid samma tid som för årtusenden sedan: en hednisk fest i kristen omklädnad, julens fest.